

ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કર્મમીમાંસા

ઉપનિષદ્દાં યસ્યાં પરં શ્રેયં ઇતિ અર્થાત જેમાં ઉત્તમ શ્રેય રહેલું છે. તે ઉપનિષદ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ ઉપનિષદો ગંગોત્રી છે. તેમજ વૈદિક સાહિત્યનું અંતિમ સોપાન છે. ઉપનિષદ, ભગવદગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર તત્ત્વ ચિંતનની આ પ્રસ્થાનત્રયીમાં ઉપનિષદોનો ક્રમ પ્રથમ છે. બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ ગીતા એ ઉપનિષદોમાં વેરાયેલ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોને એકસૂત્રમાં કરી આપ્યા છે અને વિસ્તારથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે. ઉપનિષદનું બીજું નામ વેદાંત છે. કારણ કે વેદનો અંતિમ ભાગ હોવા ઉપરાંત વેદવિદ્યાના સાર સર્વસ્વ સ્વરૂપ આત્મજ્ઞાનથી ભરેલ છે. માટે જ કહ્યું છે કે

વેદાનાં જ્ઞાનગર્ભાણામ સારં સારં વિચાર્ય ચા।

તત્ત્વરૂપેણ હ્યત્રેણ વેદાન્તેષુ નિરૂપિતમ।।

આમ જ્ઞાનની ગંગોત્રી સમાન ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થગૂઢ છે. ઉપનિષદ શબ્દનો સાધારણ અર્થ છે પાસે બેસવું. બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે શિષ્યનું ગુરુ પાસે બેસવું. આ શબ્દ "ઉપ", "નિ" ઉપસર્ગ તથા સદ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. સદ ધાતુના ત્રણ અર્થ છે. વિચારણા - નાશ કરવો, ગતિ મેળવવું અથવા જાણવું તથા અવસાદન - શિથિલ થવું. એનો અર્થ એ છે કે જે વિદ્યાથી પરબ્રહ્મ અર્થાત ઇશ્વરની નજીકતા પ્રાપ્ત થાય છે. એની સાથે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિદ્યા ઉપનિષદ કહેવાય ઉપનિષદ્યતે પ્રાપ્યતે બ્રહ્માત્મભાવોનયા ઇતિમ ઉપનિષદ્^(૧)

ઉપનિષદ્ માં સદ ધાતુના ત્રણ બીજા અર્થ છે. વિનાશ, ગતિ અર્થાત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શિથિલ કરવું. આ પ્રમાણે ઉપનિષદનો અર્થ થાય છે. જે જ્ઞાન પાપનો નાશ કરે. સાચું જ્ઞાન આપે. આત્માના રહસ્યને સમજાવે તથા અજ્ઞાનને દૂર કરે એ ઉપનિષદ કહેવાય છે.

આમ ઉપનિષદમાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે બહુ સુંદર અને ગૂઢ સંવાદ થાય છે. જે પાઠકને વેદના મર્મ સુધી પહોંચાડે છે.

(૧)અષ્ટાધ્યાયીમાં^(૨) પાણિનિયે ઉપનિષદને પરોક્ષ અથવા રહસ્યના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે.

(૨)અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્યએ^(૩) યુક્તના ગુપ્ત સંકેતોની ચર્ચામાં ઔપનિષદ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આનો ભાવાર્થ એ નિકળે છે કે ઉપનિષદ રહસ્યમય જ્ઞાન છે.

(૩)અમરકોષમાં અમરસિંહ^(૪) ઉપનિષદ શબ્દ ધર્મના ગૂઢ રહસ્યોને જાણવા માટે પ્રયોજે છે. આમ "સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે" (મુક્તિ અપાવે તે જ વિદ્યા) વિદ્યાને ચરિતાર્થ કરનાર બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર ઉપનિષદોનું મહત્વ એક પ્રાચીન શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

ઉપનિયમમાત્માનં બ્રહ્મ પસ્તદ્વયમ તતઃ।

નિહત્યવિદ્યામ તજ્જમ તસ્માદુપનિષિનમતામ।।

જેમાંથી દ્વૈતભાવ નાશ પામ્યો છે. એવા બ્રહ્મતત્વ તરફ આત્માને નિકટ (ઉપ) લાવીને (ની) એના કાર્યને જે હણે છે તે ગ્રંથને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જોઈએ તો ઉપનિષદો બ્રહ્મતત્વની નજીક લઈ જાય છે.

ઉપનિષદોની સંખ્યા :-

સામાન્ય રીતે ઉપનિષદોની સંખ્યા અંગે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. કેટલાક વિદ્વાનો મુકતોપનિષદને આધારે ઉપનિષદોની ૧૦૮ ની સંખ્યા ગણાવે છે. જ્યારે કેટલાક ૨૫૦ કરતાં વધારે ઉપનિષદો દર્શાવે છે. જે ઉપનિષદો ઉપર શંકરાચાર્યે ટીકા લખી છે. તેવા ઇશ, કેન, કઠ વગેરે દશ ઉપનિષદો પ્રસિદ્ધ અને પ્રામાણિક છે.

આમ વિદ્વાનો અત્યંત પ્રાચીન અને પ્રામાણિક ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે.

ઈશ-કેન-કઠ-પ્રશ્ન-મુંડ-માણ્ડૂક્ય-તિત્તિરિઃ।

ऐतरेयम च छान्दोग्यं बृहदारण्यक तथा।।

આ ઉપરાંત કૌષીતકી તથા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદોની ગણના પણ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં થાય છે. કારણ કે શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં ઉપરોક્ત દશ સાથે આ બન્નેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત શોધલેખનો વિષય “ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કર્મમીમાંસા” પ્રસ્તુત કરવાનો હોઈ અહીં વિસ્તાર ભયે લાઘવ કરવામાં આવ્યું છે.

શુકલ યજુર્વેદનું અન્ય ઉપનિષદોમાં સૌથી નાનકડું આ ઉપનિષદ નાનકડા ગાગરમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અગાધ સાગરને ભરીને લઈ આવ્યું છે. આમાં ફક્ત અઢાર મંત્રોમાં ગીતાના અઢાર અધ્યાયનો સાર ભર્યો છે. ગીતાની જેમ આમાં પણ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો છે.

ઇશોપનિષદના પ્રથમ મંત્રમાં ઋષિ જણાવે છે કે

ईशावास्यम इदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।^(૫)

तेन त्यक्तेन भुजीथाः माँ गृधः कस्यश्चिद् धनम।।

અર્થાત (આ જગતમાં જે કંઈ ચરાચર છે, તે ઇશ્વરનો આવાસ છે. તેથી તેનો ત્યાગ વડે ઉપભોગ કર કોઈના ધનની લાલસા રાખીશ નહીં)

ઋષિ કહે છે કે સમસ્ત જગત ઇશ્વરની રચના છે. અથવા તો ઇશ્વરનું નિવાસ સ્થાન છે. અખિલ બ્રહ્માંડમાં જે કંઈ આ ચરાચર જગત જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે તે બધું જ સર્વાધાર, સર્વનિયન્તા, સર્વાધિપતિ, સર્વસંપન્ન, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વકલ્યાણ ગુણ સ્વરૂપ એવા પૂર્ણરૂપ પરમેશ્વર વડે વ્યાપ્ત છે. બધાં પ્રાણીમાત્ર મારામાં પરીવાયેલા છે. એવું કોઈ ચર કે અચર નથી જે મારા વિના હોઈ શકે. હું એક જ અંશથી આખા વિશ્વને ધારણ કરું છું. આવું સમજીને સદા ત્યાગભાવના પૂર્વક માત્ર કર્તવ્ય પાલનને અર્થે જ વિષયોનો યથાવિધિ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અર્થાત મમત્વનો ત્યાગ કરી અનાસક્તિભાવનો ઋષિ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ આપે છે. કસ્યચિદ ધનમ ધન કોનું છે, તુ કોઈના ધનની ઇચ્છા પરાયા ધનની લેશમાત્ર ઇચ્છા રાખીશ નહીં. આમ અહીં નીતિ અને સદાચારના મૂલ્યવાન વિચારો રજૂ થયા છે. જે સમાજના ઉત્કર્ષ માટે જરૂરી છે. આ મંત્રની બૌદ્ધદર્શન અને જૈન દર્શન પર અસર જોઈ શકાય છે. ભગવાન બુદ્ધે લક્ષ્મીની ચંચળતાથી જ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે તૃષ્ણા સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે.

ઇશાવાસ્યના બીજા મંત્રમાં ઋષિ જીવનમાં કર્મમાત્ર પર ભાર મૂકતા કહે છે કે

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।⁽⁵⁾
 एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे।।

(અહીં આ લોક-વિશ્વમાં) કર્મો કરતા કરતા જ માણસે સો વરસ જીવવાની ઇચ્છાવાળા રહેવું. તારે અંગે એ પ્રમાણેનો માર્ગ છે. એનાથી જુદો માર્ગ નથી. કર્મથી માણસ ખરડાતો નથી.)

અહીં ઋષિ જીવનમાં કર્મનું મહત્વ બતાવતા કહે છે કે માણસે કર્મ કરતા કરતા સો વર્ષ જીવનની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. ઇશ્વરે સો વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું છે. તો તે આયુષ્ય કર્મનું આચરણ કરતા રહીને જ વિતાવવું જોઈએ. પેટ ભરવાનો અને જીવવાનો કોઈને અધિકાર નથી. કર્મ કર્યા વગર માણસ રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણો વડે પરવશ થઈને પણ કર્મમાં જોતરાવું જ પડે છે. આ સમગ્ર વિશ્વનું સંચાલન તે જ ઇશ્વર કરે છે. આપણે ફાળે આવેલા ગુણ, કર્મ પ્રમાણેના કર્મને ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી, નિષ્કામભાવે આચરવામાં આવે એ જ ઇશ્વરની મોટામાં મોટી પૂજા અર્ચના છે. સર્વધર્મના આચરણ સિવાય બીજો કોઈ મોટો ધર્મ નથી. સ્વકર્મમાં રત રહીને જ માણસ પરમ સિદ્ધિને પામે છે. આમ ત્યાગ કર્મનો કરવાનો નથી. પણ કર્મમાંની આસક્તિનો જ માત્ર ત્યાગ કરવાનો છે. ગીતામાં પણ આવો જ કર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

नियतं कुरु कर्म त्वं ह्ययो ह्यकर्मनः।⁽⁶⁾

પ્રથમ મંત્રમાં ઋષિએ માँ ગૃધઃ લોભ રાખીશ નહીં. અહીં લોભ રાખ્યા વિના ભોગવવાની વાત કરી છે. કારણ કે ગૃધઃ લોભથી કર્મનું બંધન થાય છે. જ્યારે બીજા મંત્રમાં નિર્લેપ-નિષ્કામ કર્મોની વાત ઋષિ કરે છે. નિષ્કામ કર્મ માટે ગૃધઃ - લોભનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. નિઃસ્વાર્થભાવે કરેલા કર્મોને કોઈ જ બંધન રહેતું નથી. પરિણામ સ્વરૂપે તેને ભોગવવા માટે પુનઃજન્મ લેવો પડતો નથી. ગીતા પણ આ વાતનું સમર્થન કરતા કહે છે કે

कर्मण्येवाधिकारस्ते माँ फलेषु कदाचन।⁽⁷⁾

माँ कर्म फल हेतुर्भुर्मा टी संगोस्त्वकर्मणि।।

આમ ગીતાના ઉપરોક્ત મંત્રમાં ઇશાવાસ્યના મંત્રનો પ્રભાવ જણાય છે. વળી ઋષિ આગળ કહે છે કે

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृत्ताः।⁽⁸⁾

ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के यात्महनो जनाः।।

(ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત તે લોકો ખરેખર 'અસૂર્ય' છે. જે કોઈ આત્મઘાતી મનુષ્યો છે તેઓ મૃત્યુ પછી તે (અસૂર્ય) લોકો તરફ વારંવાર ગતિ કરે છે.)

અહીં આત્મહનઃ જના આત્મઘાતી જનો જેને આત્માનું સાચું જ્ઞાન નથી તે બધા જ લોકો આત્મઘાતી છે. જે આત્મા અને પરમાત્માને જાણનારા જીવ અને આત્માના રહસ્યને સમજનારા છે. તે આત્મવાન છે. અહીં આત્મા અને પરમાત્માના જ્ઞાનને ન જાણનાર આત્મઘાતી લોકો મૃત્યુ પછી નરકમાં જાય છે. આવું સત્યદર્શન રજૂ કરીને ઋષિએ કર્મોનુસાર પુનઃજન્મના સિદ્ધાંતને અહીં સાચે જ સમર્થન આપ્યું છે.

આમ ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ જીવનમાં કર્મ પરાયણતાનો આગ્રહ રાખે છે. જથે ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગની પાછળથી આધાર શીલા બની છે.

પાઠટીપ

કઠોપનિષદ, ૧૦૮ ઉપનિષદ (જ્ઞાનખંડ) સં. પંડિત શ્રીરામશર્મા આચાર્ય, માતા ભગવતી દેવી પ્રકાશક: યુગનિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ, ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા, સુધારેલી આવૃત્તિ ૨૦૧૦ પૃ. ૭ (ઉપનિષદની ભૂમિકા) પાણિનિ ; અષ્ટાધ્યાયી। ૧.૪.૭૯ (વાર્તિક સૂચિ સહિત) સં. નંદકિશોર, સંસ્કર્તા શ્રી હરિદેવ પાઠક, હરિદ્વારમ। દ્વિતીય સંસ્કરણ ૧૯૯૦ પૃ. ૧૪૫

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અને સ્વ.જ. યુ. જોષીપુરાનો અનુવાદ) સંપાદક : ગૌતમ પટેલ, ભાગ-૧, આવૃત્તિ પ્રથમ, પ્રકાશક: સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, જૂનું વિધાનસભા ભવન, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર, પૃ. ૯ અમરસિંહ વિરચિત નામલિંગાનું શાસનમ સંસ્કૃત કોષ(અમર કોષ), સંપાદક : હર્ષવદન ત્રિવેદી, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, સંશોધન દ્વિતીય આવૃત્તિ, ઇ.ટી. ૨૦૧૬, પૃ. ૨૭૮

ઇશાવાસ્યોપનિષદ સંપાદક: પ્રો.એન. આર. પાટીદાર, પ્રકાશક: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૮ મંત્ર -૧ પૃ. ૪૯

એજન ઇશાવાસ્યોપનિષદ મંત્ર -૩ પૃ. ૫૦

એજન ઇશાવાસ્યોપનિષદ મંત્ર -૪ પૃ. ૫૧

શ્રીમદ ભાગવદગીતા ૨:૪૭

એજન ઇશાવાસ્યોપનિષદ મંત્ર -૩ પૃ. ૫૦

ડૉ. બી.જી.પટેલ

પ્રિન્સીપાલ

શ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદજી સ્વામિનારાયણ આર્ટ્સ કોલેજ

કોઠંબા

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat